

Министерство культуры Республики Тыва
Государственное бюджетное нетиповое общеобразовательное учреждение РТ
«Республиканская школа-интернат искусств им Р.Д. Кенденбиля»

Рассмотрено

на заседании МО ГЦ

Протокол

№1 от «31» августа 2023 г.

Рук. МО Чигден
(Чигден Н. Д.)

Согласовано

зам. директора по УВР
общеобразовательного цикла

«1» сентября 2023 г.

Ондар Ш. И.
(Ондар Ш. И.)

РАБОЧАЯ ПРОГРАММА
по тувинскому языку 5 класс.

Уровень образования: основное общее образование

Количество часов: 3

Уровень: базовый

Учитель: Тадар-оол Саяна Кулаковна.

Программа разработана на основе учебной программы Тувинский язык и развитие речи.

Примерные программы 5-9 классы. Авторы-составители: Доржу Клара

Бурбулдеевна,

Сарыглар Чечек Алдын-ооловна. Институт развития национальной школы. Кызыл-2017.

Учебник. **К.Б. Доржу, Н.Д.Сувандии, А.Б.Хертек, Б.Ч.Ооржак, Ч. А. Сарыглар, М.В.Бавуу-Сюрюн.**

Тувинский язык 5 класс. ИРНШ. Кызыл, 2014

г. Кызыл
2023-2024 уч.год.

**Кол ниити өөредилгениң «төрөөн (тыва) дыл» эртеминге
ажылчын өөредилге программазы (5 КЛАСС)**

ТАЙЫЛБЫР БИЖИК

5 класстың “Кол ниити өөредилгениң «төрөөн (тыва) дыл» эртеминге ажылчын өөредилге программазын” Федералдыг күрүнениң өөредилге стандартының негелделеринге дүүштүр тургускан болгаш Федералдыг ажылчын программага (авторлары: Доржу К.Б, Сарыглар Ч.А., 2023ч) дүүштүр кылып тургускан.

ӨӨРЕДИЛГЕ ПРОГРАММАЗЫНЫҢ НИИТИ ТАЙЫЛБЫРЫ

Тыва дыл – Тыва Республиканың үндезин чонунуң национал дылы. Тыва дыл Тыва Республиканың Конституциясында күрүне дылы кылдыр доктааттынган (май 6, 2001). Амгы үеде «тыва болгаш орус дылдарның деңге болгаш бот тускайлаң сайзыраарыңа таарымчалыг байдалды тургузарынче угланган» 2003 чылдың декабрь 31-де үнген «Тыва Республиканың дылдар дугайында» хоойлузу боттанмышаан. Тыва дыл күрүнениң болгаш тус черлерниң эрге-чагырга органнарының дылы, официалдыг хоойлу-дүрүмнерни парлап үндүрер, Тыва Республикага референдум (чугула айтырыгны чонга бадыладыры), төлээлекчилер болгаш күүсекчи органнарже сонгулдаларның дылы, официалдыг херектер эмгелээриниң, суд чорудулгазының база чагаалар дылы, массалыг медээ дамчыдар чепсектер болгаш өөредилгениң, культураның дээш өске-даа адырларның дылы кылдыр ниитилел амыдыралында калбаа-биле ажылаттынып турар.

Тыва улустуң төрөөн дылы янзы-бүрү медээлерни чыып тургузар, кадагалаар болгаш дамчыдар хөй талалыг система болуп чоруур. Тыва дыл кижилерни чугаалаштырар, оларның бодалын, сагыш-сеткилин илередир баазалыг хүлээлгелерин күүсетпишаан, кижилерниң бот-боттарының аразында болгаш хөй-ниити-биле харылзаалыг болурун хандырар; тыва улустуң бот-медерелин болгаш делегей көрүүшкүнүн хевирлээр, тыва кижилерни бот-тускайлаң онзагай аймак чон кылдыр хаара тудуп, оларның салгалдарын харылзаштырып, национал культуразын хүн бүрүде чаартып чоруур. Тыва дыл – өг-бүледе болгаш өөредилге системазында кижизилдилгениң дылы; тыва улустуң байлак аас чогаалының болгаш чечен чогаалының хөй янзы жанрларын кадагалаар болгаш дамчыдарының дылы; өске эртемнерни шингээдип алырыңа өзек болбушаан, уругларны бүгү талазы-биле сайзырадырының аргазы; эртемде чаа ажыдышкыннарны болгаш төөгү, уран чүүл база культураның хөй аңгы хевирлерин (жанрларын) дамчыдарының болгаш шинчилээриниң дылы; орус болгаш бүгү делегейниң чечен чогаалының, ол ышкаш эртем ажылдарының очулгазының дылы.

5-9 класстарның «Төрөөн (тыва) дыл» деп чижек өөредилге программазы (улаштыр – Программа) Кол ниити өөредилгениң федералдыг күрүне стандартыңа дүүштүр тургустунган (улаштыр – КНӨ-нүң ӨФКС). Программаның өзээ кылдыр эге болгаш кол ниити өөредилгениң аразында харылзаалыгының принциви салдынган. Программада өөреникчилерниң чугаа чорудулгазын улам ыңай сайзырадыры көрдүнген: шын бижилгениң чаңчыл, мергежилдерин, медерелдиг номчулганы, аас чугааның утказын долузу-биле билип алырын, төрөөн дылыңа хостуг, шын болгаш тода чугаалаарын хевирлээри. Төрөөн дылыңа өөредилге уругларның ниити делегей көрүүшкүнүн делгемчидер, чогаадыкчы салым-чаянын сайзырадыр, чаагай мөзү-бүдүш дугайында билиин болгаш чугаа чорудулгазының культуразын улам бедидеринге дузалаар. Ынчангаш «Төрөөн (тыва) дыл» эртеми кол ниити өөредилгениң сорулгаларын чедип алырыңа улуг ужур-дузалыг.

Программаны тургузарыңа үндезин болган **нормативтер болгаш эрге-хоойлу баазазы:**

- 2012 чылдың декабрь 29-та үнген 273-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузу (п. 4, 14-кү кезээ);
- 2018 чылдың август 3-те үнген 317-ФЗ дугаарлыг «Россия Федерациясында өөредилге дугайында» Федералдыг хоойлузунда 11 болгаш 14 кезектеринде өскерилгелер дугайында» Федералдыг хоойлу;

- Тыва Республиканың үндезин хоойлузу (Конституция, 5 кезээ)
- «Тыва Республикада дылдар дугайында» хоойлу (декабрь 31, 2003 ч., № 462 ДХ-І, өскерилгелерлиг: апрель 12, 2019 ч.).

ПРОГРАММАНЫ БОТТАНДЫРАРЫНЫҢ СОРУЛГАЗЫ:

Кол ниити өөредилгениң ӨФКС-тиң негелделеринге дүүштүр «Төрээн (тыва) дыл» эртемниң утказын шиңгээдири; баш бурунгаар планнаттынган бот-тускайлаң, предметтиг болгаш эртем харылзаалыг (метапредметтиг) түңнелдерни өөреникчилерниң чедип алыры; харылзажылга (коммуникативтиг), дыл болгаш дыл эртемниң талазы-биле база культура талазы-биле (культурологтуг) компетенцияларны чедип алыры болгаш сайзырадыры.

ПРОГРАММАНЫҢ КОЛ УТКАЛЫГ ШУГУМНАРЫ

Программада өөреникчилерниң коммуникативтиг, дыл (дыл эртемниң), культура талазы-биле компетенцияларының хевирлеттинип тургустунарынга ужур-дузалыг **үш уткалыг шугумну** айыткан:

- коммуникативтиг компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- дыл болгаш дыл эртемниң талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы;
- культура талазы-биле компетенцияның хевирлеттинерин хандырып турар утказы.

Бирги уткалыг шугум чугаа чорударының мергежил-чаңчылдарының чайгаар хевирлеттинеринге салдарлыг «Чугаа чорудулгазы болгаш чугаа культуразы» деп бөлүктө кирип турар «Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры», «Чугаа чорудулгазы», «Чугаа культуразы», «Сөзүглел», «Дылдың ажыглалының айы-биле хевирлери» деп кезектерде илереттинген.

Ийиги уткалыг шугумда дылдың тургузуун болгаш ооң кезиктериниң ажыглалының онзагайларын көргүскен «Дыл дугайында ниити билиглер», «Дыл дугайында эртемниң кезектери» деп бөлүктөр кирип турар.

Үшкү уткалыг шугумда төрээн дылдың тыва чоннуң төөгүзү болгаш уран чүүлү-биле, чоннуң материалдыг болгаш сагыш-сеткил культуразы-биле база Россияның өске чоннарының дыл болгаш культура талазы-биле сырый харылзаалыгын көргүскен, тыва дылдың өске кезектери-биле чергелештир өөредир «Дыл болгаш культура» деп кезээ кирген. Ону тыва дылдың шупту кезектери-биле чергелештир кириштирип өөредир.

ЭРТЕМНИҢ ӨӨРЕДИЛГЕ ПЛАНЫНДА ТУРУЖУ

Өөредилге планында «Төрээн (тыва) дыл» эртемни өөредиринге 5-ки клазынга неделяда 2 шак (чылда 68 шак) көрдүнген.

ӨӨРЕДИЛГЕ ЭРТЕМНИҢ УТКАЗЫ (5 КЛАСС)

Диалог дугайында билиг.

Монолог. Фонетика дугайында билиг.

Үн – дылдың эң бичии кезии.

Чугаа органнары болгаш чугаа үннериниң тургустунары.

Үннерниң утка ылгаар хүлээлгелери (шынарлары)

Ажык үннерниң бөлүктээшкини: кыска, узун, өк-биле адаар; мурнуу одуругнуң (чымчак), артыы одуругнуң (кадыг), эрин-биле адаар болгаш адавас.

Ажык үннерниң аяннажылгазы (сингармонизм).

Ажык эвес үннерниң бөлүктээшкини: быткыр, дүлей; күштүг, кошкак, эң кошкак (аяар).

Сөскө ажык эвес үннерниң каттыжар чуруму болгаш дөмейлежири. Ийи ажык үн аразынга дүлей ажык эвес үннерниң ыткыр үннер-биле солчуру.
Фонетиктиг транскрипция болгаш ооң чамдык демдектери.
Слог.
Тыва дылда ударение.
Орфоэпия дугайында билиг.
Чугаа үннерин болгаш ударениени адаарының кол дүрүмнери.
Графика
Алфавит болгаш ооң ужур-дузазы.
Тыва алфавит.
Сөскө ажык эвес үннерниң үжүктөрүн шын бижиири.
Й үннүг үжүктөрүни (я, е, ё, ю) сөстөргө ажыглаары болгаш шын бижиири.
Кадыг (ь) болгаш чымчак (Ъ) демдектерни хереглээри.
Морфемика – дыл эртемниң кезээ.
Тыва дылда сөстүң уткалыг кезектери (морфемалар).
Сөстүң тургузуу. Сөстүң дазылы. Төрөл сөстөр.
Сөс чогаадылгазы – дыл эртемниң кезээ
Сөстүң тургустунар аргалары: Морфологтуг (кожумактыг) арга.
Чогаадылга кожумактары. Аттыг чугаа кезектерин, кылыг сөзүн, наречиени тургузар кожумактар.
Синтаксистиг арга.
Хурааңгайлаан сөстөр.
Хевир тургузар кожумактар: чүве адының бичеледир, чассыдар кожумактары, демдек адының чадаларының кожумактары, кылыг сөзүнүң болбас хевиринин кожумаа, кылыг сөзүңгө немелде утка кириер кожумактар.
Өскертилге кожумактары: чүве адының падеж, сан, арын кожумактары; кылыг сөзүнүң сан, арын, үе кожумактары.
Сөстүң дөзү: укталган, укталбаан.
Лексикология – дыл эртемниң кезээ.
Сөс болгаш ооң лексиктиг утказы.
Чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөр.
Сөстөрниң дорт, доора болгаш көжүргөн уткалары. Омонимнер.
Синонимнер. Антонимнер.
Табу сөстөр болгаш эвфемизмнер.
Фразеологизмнер дугайында билиг.
Фразеологизмнерниң кол демдектери болгаш утказы.
Тыва дылдың тайылбыр болгаш фразеологтуг словарьлары.

Тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың лексиказы.

Ажыглалының аайы-биле тыва дылдың лексиказы.

Ниити ажыглалдың сөстери.

Ховар ажыглалдың сөстери.

Кызыгаарлыг ажыглалдың сөстери.

Хуу аттар (ономастика), оларның янзылары.

Фразеологияның дыл эртемниң кезээ болуру.

Тыва дылдың фразеологтук словары.

Фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжышкыннарының) демдектери болгаш утказы. Быжыг сөс каттыжышкыннары болгаш оларның синонимнери.

ЭРТЕМНИ ШИҢГЭЭТКЕНИНГЕ БАШ БУРУНГААР ПЛАННАТТЫНГАН ТҮҢНЭЛДЕР

Бот-тускайлаң түннелдерге уругларның бот-башкартынып (боттук туружун хевирлээр, бодун кым мен дээрзин билири, бодун хүндүлээри, үнелээри), чүге өөренип турарының утказын (өөредилге ажыл-чорудулгазынга болгаш сонургалдыг болурунга хамаарыштыр), мораль-этиктиг нормаларны (бодунуң мөзү-бүдүжүңге хамаарышкан айтырыгларны шиитпирлээр, үнелээр) күүседип билири хамааржыр. Оларны тодаргайлаарга, мындыг:

– россияжи хамааты демнежилге деп билигниц утказын билип, аңаа дүүштүр бодун хевирлээри: төрөөн чуртунга ынак, ол дээш сагыш човаары, хөй аймак чоннуг Тываның болгаш Россияның чонунуң төөгүлүг эрткен болгаш амгы оруун хүндүлээри, оларның салым-чолунга хамаарылгалыын, Ада-чуртунун мурнунга харысалгалыг болурун угаап билири;

– бодунуң кайы аймакка хамаарылгалыын, чонунуң болгаш чуртунуң төөгүзүн, дылын, культуразын билири; Тываның, Россияның чоннарының болгаш кижилериниң культурулуң өнчүзүнүн үндезиннерин билири;

– төрөөн тыва дылынга чүве билип алырынга сундулуг, бодун сайзырадырынга болгаш билиин бедидеринге сонургалдыг болуру; өөреникчилерниң боттарының сонургалының болгаш билииниң деннелиниң аайы-биле келир үеде мергежилин медеделдиг шилип алырынга белен болуру;

– кижиниң болгаш ниитилелдиң амыдыралынга өг-бүлениң ужур-дузазын медедеп билири; өг-бүлениң амыдыралының ыдыктыг чүүлдерин бодунга сиңирип, чоок кижилерин хүндүлөп, олар дээш сагыш човап билири; өске кижини, ооң бодалын, делегей көрүүшкүнүн, культуразын, дылын, чүдүлгезин болгаш боттук туружун хүндүлээри;

– назы-хар аайы-биле школаның бот-башкарылгалыг ажыл-херээнге болгаш хөй-ниити ажылынга киржири; төрөөн дылга тураскааткан хемчеглерге, класстан дашкаар ажылдарны чорударынга киржири;

– тыва дылга сөзүглелдер дамчыштыр өөрөдилгеге болгаш күш-ажылга харысалгалыг болурун хевирлээри, кадык болгаш айыыл чок амыдыралды шилип алыры; бодунга болгаш өске кижилерниң амы-тынынга, кадыкшылынга айыыл тургузуп турар берге байдалдарда, айыылды болдурбазының дүрүмнерин шингээдири;

– Россияның болгаш делегейниң чоннарының уран чүүлүн болгаш чогаадыкчы ажыл-чорудулгазын дамчыштыр эстетиктиг мээ-медеделин сайзырадыры, чараш чүүлдү шингээдири (аңгы-аңгы чоннарның ёзу-чаңчылдарын илереткен чечен чогаалдарны сайгарары, кижиниң иштики делегейиниң чаражын тодарадыры, чогаалдарны номчуксаары, чуруктарны көрүксээри дээш о.ө);

– экологтук культураның үндезиннерин хевирлээри (бойдусту шинчилээри, көдээ ажыл-агыйны билири, бойдусту уран-чечен чуруп көргүзери, аян-чорук кылыры, бойдусту камгалаары).

Эртем харылзаалыг түңнелдерге өөреникчилерниң шупту эртемнерге ажыглап болур кылдыр шиңгээдип алганы билиглер болгаш өөредилгениң бүгү талалыг: *башкарылгалыг* (ажыл-чорудулгазын боду башкаар, хайгаараар, эдер, идепкейлиг болур, бот тускайлаң ажылдаар), *харылзажылга чорудар/коммуникативтиг* (чугааны чорудуп, кады ажылдаарыга херек чаңчыл-мергежилдерни билир), *угаап шиңгээдириниң* (ниити өөредиглиг, ооң иштинде сайгарар, деңнээр, түңнээр, бөлүктээр, чидиг айтырыгны тургузар болгаш ону шиитпирлээр дээн ышкаш) кылдыныглары кирип турар.

Өөредилгениң башкарылгалыг бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- амгы үеде болгаш планнап турары өөредилгениң түңнелдерин сайгарар;
- чугула айтырыгны шиитпирлээр тайылбырны идип үндүрер, эртем талазы-биле даап бодаашкынын хевирлеп тургузар, төнчү түңнелди баш бурунгаар даап бодаар;
- бир-ле чидиг айтырыгга болгаш ооң болдунар аргаларыга үндезилээн ажыл-чорудулганың сорулгазын салыр;
- ажыл-чорудулганың кол сорулгаларын чедип алыры-биле кылып чорудар ажылдарны тургузуп билир;
- сорулгаларны чедип алырда, херек өөредиглиг болгаш угаап шиңгээдир ажылдары күүседир, оларны канчаар күүседириниң оруктарын тывары-биле эргежок чугула кылдыныгларны тодарадыр;
- өөредиглиг болгаш угаап шиңгээдир чүүлдерни бадыткаар болгаш боттандыраары-биле эң-не дээштиг шиитпирлиг аргаларны шилиир;
- сүмелээн варианттардан шилип болгаш сорулганы шиитпирлээр аргаларны/сорулгаларны чедип алыр дээш, боду аргаларны/аңаа ажыглап болур курлавырларны тывар;
- чидиг айтырыгны (төлөвилел кылырда, шинчилелдер чорударда) шиитпирлээр планны тургузар;
- сорулганы чедип алырынга шаптыктап турар бергелерни тодарадыр болгаш ону чайладыр аргаларны тывар;
- бодунуң хууда өөредилге траекториязын (угаан, күш-шыдал, мөзү-бүдүш талазы-биле кижиниң сайзыралын, сонуургалын, чүнү кылып шыдаарын барымдаалаан өөредилгениң бот-тускайлаң оруун) планнаар болгаш эде тургузар;
- удуртукчу башкызы болгаш эш-өөрү-биле планнап турар түңнелдерин болгаш бодунуң ажыл-чорудулгазын үнелээриниң негелделерин кады тодарадыр;
- ажыл-чорудулгазын үнелээр аргаларны ылгап шилиир, сүмелеп турары байдалдар болгаш негелделер аайы-биле ажыл-чорудулгазынга бот - хайгааралды чорудар;
- чедип алган түңнелдериниң болгаш кылган ажылдың үнелел-тайылбырын база ооң төнчүзүнде улам эки чедишкенин болурунуң аргаларын сүмелээр;
- бодунуң кылдыныгларын сорулга-биле дүүштүрер, херек болза, боду частырыгларын эдер.
- өөредилгениң сорулгаларын чедип алыр дээш, чорудар ажылдарга негелделерни шын тургузар; тааржыр аргаларны сайгарып болгаш бадыткап билир;
- тургустунган үнелелдер болгаш бот-үнелелдиң негелделерин хостуг ажыглаар;
- ажыл-чорудулгазының сорулгазынга дүүштүр тургустунган болгаш/азы бодунуң тургузуп алганы негелделериниң аайы-биле кылган чүүлдерни түңнээр;

– бодунуң чедишкинниг азы чедишкин чок болганының чылдагааннарын тодарадыр; чедишкин чок болган таварылгада ол байдалдан уштунар аргаларны дилеп тывар.

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– боду өөредилгениң сорулгаларын тодарадыр, сорулга чедип алыры-биле кылып чорудар чаа ажылдарны өөредилгеге болгаш угаап шиңгээдир ажыл-чорудулгага тургузар;

– сорулганы чедип алыр оруктарны (аргаларны) боду планнап тывар;

– бодунуң кылып чорудуп турар ажылын планнаттынган түңнелдер-биле дүүшүрер, бодунуң ажыл-чорудулгазынга хынамчалыг болур, салдынган негелделерниң болгаш тургустунуп келген байдалдың аайы-биле кылдыныгларның аргаларын тодарадыр, херек болза, эде тургузар;

– бодунуң өөредилге талазы-биле түңнелдерин чедип ап турар үеде бодунуң ажыл-чорудулгазын хайгаараар, тургустунган байдалдар болгаш негелделер аайы-биле чүвени канчаар кылырының аргаларын тодарадыр, байдалдың өскерилгени-биле бодунуң кылдыныгларын өскерттип билир;

– бот-хайгаарал, бот-үнелелдин, шиитпир хүлээп алырының болгаш өөредилгиг база угаап шиңгээдир ажыл-чорудулганың меделдиг шиллгезин боттандыраарының үндезиннерин шиңгээдип алыр.

Өөредилгениң угаап шиңгээдириниң бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

– чүвөлөрни болгаш болуушкуннарны кайы-бир демдээниң аайы-биле бөлүктээр, деңнээр, түңнээр; ийи азы оон-даа хөй чүвөлөрниң болгаш болуушкуннарның ниити ылгавырлыг демдектерин ылгаар болгаш оларның дөмейлешкек чүүлдерин тайылбырлаар;

– чүвөлөрни болгаш болуушкуннарны бир-ле дөмейлешкек демдээниң аайы-биле деңневишаан, угаап боданыышкынын илередир;

– сайгарылганы янзы-бүрү талаларындан кылбышаан, бодунуң барымдааларының шиитпирин бадыткаар;

– сөзүглелден хереглеттинип турар (сорулгазының аайы-биле) медээни тывар;

– сөзүглелде чүнүң дугайында чугаалап турарының уг-шиин сайгарар, утказын долузу-биле билип турар, сөзүглелдин тургузуун билир;

– сөзүглелде чуруп көргүскен болуушкуннарның, кылдыныгларның аразында харылзаалыын тодарадыр;

– сөзүглелде кол бодалды кысказы-биле дамчыдар;

– сөзүглелдин утказын болгаш хевирин сайгарылгалыг түңнээр;

– бойдуска хамаарылгазын чогаадырларга илередир;

– чугула херек сөстөрни тодарадыр;

– электроннуг хевирде сөзүглелдерни, тыва дылдың словарьларын болгаш тайылбырлыг номнарны ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

– билиглерни тодарадыр, түңнелдерни тургузар, дөмейлешкек чүүлдерни айтыр, бөлүктээр, оларны бөлүктээриниң үндезиннерин болгаш негелделернин боду тывар, янзы-бүрү харылзааларның чылдагааннарын тодарадыр, харылзаалыг угаап боданыышкынны болгаш түңнелдерни кылыр;

- өөредиглиг болгаши угаап шиңгээдир сорулганы чедип алыр аргаларга демдектер болгаши символдарны, таблицалар болгаши схемаларны ажыглап, тургузуп болгаши эде тургузуп билир;
- словарьлар болгаши өске-даа медээ тывар чүүлдерни идепкейлиг ажыглаарының культуразын шиңгээдип алыр сонуургалын сайзырадыр.

Өөредилгениң харылзажылга чорудар бүгү талалыг кылдыныглары

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

- чугаалажып турар кижизиниң үзел-бодалын, бадыткалдарын, даянып турар барымдааларын, даап бодаашкыннарын ылгап, ооң туружун хүлээп ап шыдаар;
- бодунуң үзел-бодалын шын болгаш үндезинниг кылдыр бадыткаар;
- дискуссияга (маргылдаалыг чугаага) ниити кол бодалды ылгаар;
- бөлүккө өөредилгениң харылзааларын тургузар (ниити сорулгаларны тодарадыр, кылыр ажылды хуваар, бот-боттары-биле дургуржуп шыдаар дээш оон-даа өске);
- бөлүктүң мурнунга салдынган сорулганы шиитпирлээри-биле сайгарар негелделер болгаш айтырыгларны дургуржуп ап шыдаар;
- бодунуң кылып чорудар ажылын аас болгаш бижимел хевирге таныштырар;
- чүвени шын чугаалаар болгаш дискуссияга киржип билир;
- чугаа үезинде кады чугаалажып турар кижизи-биле сүмележиپ шиитпирни үндүрер;
- өөредилгениң болгаш практиканың айтырыгларын шиитпирлээри-биле информастыг курлавырларны сорулга аайы-биле медээ-харылзажылга аргаларын ажыглап дилээр болгаш ажыглаар;

Доозукчунуң өөренип алыр аргалыг кылдыныглары:

- эш-өөрү азы баикызы-биле демнежип ажыл-чорудулганы организастан билир; боду чааскаан болгаш бөлүк иштинге ажылдаар;
- маргылдаалыг айтырыгларга хамаарыштыр бодунуң бодалын илередип, туружун бадыткаар;
- харылзажылганың сорулгаларын (бодунуң сагыш-сеткилин, бодалдарын илередип, ажыл-чорудулганы планнаар дээш о.ө.) чедип алыры-биле янзы-бүрү дыл аргаларын медреселдиг ажыглаар.

Эртем талазы-биле (предметтиг) тодаргай түңнелдер. 5 класс

Доозукчу дараазында чүүлдерни кылып өөренип алыр:

Чугаа болгаш чугаалажып харылзажыры

- аас болгаш бижимел чугааны, диалог болгаш монологту ылгаар;
- бодунуң чугаазын чогаадыглар бижип сайзырадыр (тоожуушкун, угаап боданыышкын);
- аас-биле диалогту тургузар: айтырыг-харыы тургузары, бир кижини (улусту) чугааже хаара тудар, кандыг-бир темага бодалын солчур;
- монологту тургузар: тоожуушкун, чурумал, угаап боданыышкын;

- аңгы-аңгы байдалдарда (албан ёзулуг азы хостуг: эш-өөрү, чоок улузу-биле) харылзажылга үезинде чугаа нормаларын сагыыр;

Фонетика болгаш орфоэпия

- «фонетика» болгаш «орфоэпия» деп терминнерни тодарадыр;
- үннүң утка ылгаар шынарларын тайылбырлаар;
- транскрипцияның тускай демдектериниң дузазы-биле үннерниң адаарының болгаш бижирииниң онзагайларын тайылбырлаар, сөстүң транскрипциязын бижиир болгаш фонетиктиг сайгарылгазын кылыр;
- ажык үннерниң бөлүктээшкинин тайылбырлаар: кыска, узун, өк-биле адаар; артыы одуругнуң кадыг, мурнуу одуругнуң чымчак; эрин-биле адаар, эрин-биле адавас;
- ажык эвес үннерниң бөлүктээшкинин тайылбырлаар: ыткыр, дүлей; күштүг, кошкак, эң кошкак (аяар) үннерни
- аяннажылгага чагыртпайн баар таварылгаларны тайылбырлаар;
- сөстүң үн, үжүүн тодарадып сайгарар;
- ажык үннерниң аяннажылгазын тайылбырлаар, чижектерге көргүзөр;
- бодунуң болгаш өске кижиниң чугаазында шын адалганың нормаларын сагып азы сагывайн турарын эскерип тайылбырлаар;

Графика

- алфавиттиң ужур-дузазын чугаалаар;
- тыва бижиктиң төөгүзүн тайылбырлаар;
- латинчиткен тыва алфавит биле кирилл алфавидинге үндөзилээн алфавиттиң ылгалын чугаалаар;
- ниитилел амыдыралыңга бижиктиң ужур-дузазын тайылбырлаар;

Сөс тургузуу. Сөс чогаадылгазы

- морфемика (сөстүң уткалыг кезектери) болгаш сөс чогаадылгазының дыл эртеминиң бир кезээ болурун тодарадыр;
- сөстүң тургузуун тодарадыр, морфемаларны тывар: сөстүң дазылы, кожумактар, дөс (укталган, укталбаан);
- кожумактар хевирлерин (өскертилге, чогаадылга, хевир) ылгаар;
- сөстүң морфемниг сайгарылгазын кылыр;
- сөстүң дазылында дүлей ажык эвес үннүң ыткыр ажык эвес үн-биле солчу бээрин херек кырында ажыглаар;
- сөс чогаадылгазының кол аргаларын тодарадыр;
- аттыг чугаа кезектерин, кылыг сөзүн, наречиени чогаадылга кожумактарының дузазы-биле тургузар;
- өскертилге кожумактарын (чүве адының падеж, сан, хамаарылга, кылыг сөзүнүң сан, арын, үе) тодарадыр;
- хевир өскерттир кожумактарны (чүве адының бичеледир, чассыдар хевири, демдек адының чадалары, кылыг сөзүнүң болбас болгаш немелде утка илередир хевирлериниң) тодарадыр болгаш ылгаар:
- *-лыг, -зыг, -кыр, -кы* деп кожумактарның болгаш ооң фонетиктиг вариантыларының демдек ады тургузарыңга ажыглаарын тайылбырлаар;
- сөстүң дөзүн шыяр;
- сөстүң дөзүн тодарадыр: укталган, укталбаан;

Лексикология болгаш фразеология

- лексикологияның кол билиглерин тодарадыр;
- кижиниң бодалдарын, сагыш-сеткилин илередиринге сөстүң ужур-дузазын билир;
- чаңгыс болгаш хөй уткалыг сөстөрни, сөстүң дорт болгаш доора уткаларын ылгаар болгаш сөзүглелден тывар;
- синонимнер, антонимнер, омонимнер болгаш оларның янзыларын сөзүглелден тывар, бердинген сөстөрниң синонимнер, антонимнер, омонимнерин тывар, оларны чугаага ажыглаар;
 - кол демдектериниң аайы-биле быжыг сөс каттыжышкынын таныыр, сөзүглелден тывар, синонимниг одуруг тургузарынга ажыглаар, утказын тайылбырлаар;
 - чугаадан табу сөстөрни чайладыр, оларны эвфемизмнер-биле солуур;
 - тывылган угунуң аайы-биле тыва дылдың лексиказын тайылбырлаар – үлегерлээн лексика (ниити түрк, моол болгаш төвүт, кыдат, эрги болгаш чаа орус үлегерлеп алышкыннар).
 - ниити ажыглалдың сөстөрүн ылгап билир болгаш чугаага ажыглаар;
 - кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрүн: диалектизмнер, мергежил сөстери болгаш терминнер, эргижирээн сөстөр (историзмнер, архаизмнер), неологизмнер, жаргоннарны ылгаар, сөзүглелден тывар;
 - литературлуг дылды диалектизмнерден ылгаар;
 - хуу аттарның янзыларын: топонимнер, антропонимнер, этнонимнер, зоонимнер база космонимнерни ылгап билир, сөзүглелден тывар, чижектерге көргүзер;
 - орус-тыва дылдарда дөмейлешкек фразеологизмнерниң (быжыг сөс каттыжышкыннарының) чижектерин айтыр, оларның синоним сөстөрүн тывар;
 - фразеологизмнер-биле домактарны тургузар;
 - үлегерлеп алышкыннарның, кызыгаарлыг ажыглалдың сөстөрүн, фразеологизмнерниң бодунуң болгаш өскелерниң чугаазында чөптүг ажыглаттынып турарын хайгаараар;

2023-2024 өөредилге чылында өөредилге организацияларыга чижек темалыг планнаашкын

2022-2023 өөредилге чылында ажыглаттынып турган «Кол ниити өөредилгениң 5-9 класстарыга «Төрээн (тыва) дыл» эртемниң чижек өөредилге программасында» (Тургузукчулары: ф.э.к. К.Б. Доржу, Ч.А. Сарыглар. 2021.) чамдык темаларның туруштары Федералдыг ажылчын программада (2023ч.) өскерли бергени-биле календарь-темалыг план тургузарынга бергедээшкыннер туруп болур. Ынчангаш 2023-2024 өөредилге чылында федералдыг ажылчын программаже чоорту шилчииринге методиктиг дуза чедирер сорулга-биле ук чижек темалыг планнаашкын тургустунган.

5 класс – 102 ш.

Катаптаашкын – 4 шак.

Хыналда болгаш чогаадыкчы ажилдар (хыналда ажыл, эдертиг, чогаадыг, словарьлыг диктант, төлевилел дээш о.ө.) – 10 шак.

Теория болгаш практика – 88 шак

Ажыглаар өөредилге номнары:

- 1.«Тыва дыл. 5 класс». Авторлары: К.Б.Доржу, Н.Д.Сувандии, А.Б.Хертек, Б.Ч.Ооржак, Ч.А.Сарыглар, М.В.Бавуу-Сюрюн 2014ч.
- 2.«Тыва дыл. 6 класс». Авторлары: М.В.Бавуу-Сюрюн, К.Б.Доржу, Б.Ч.Ооржак, А.Б.Хертек. 2015ч.
- 3.«Тыва дыл. 6-7 класс». Авторлары: Д.А. Монгуш, К.Б. Доржу.2001ч.
4. «Тыва дыл. 5 класс». Авторлары: Е.М.Куулар, Т.Б.Оюн, Ч.А.Сарыглар, Ч.М.Тюлюш. 2022ч. ООО Изд «Офсет» (электроннуг хевири)
5. «Тыва дыл. 6 класс». Авторлары: Е.М.Куулар, Т.Б.Оюн, Ч.А.Сарыглар. 2022ч. ООО Изд «Офсет» (электроннуг хевири)

Календарь тематиктиг план

5 класс

Неделяда 3 шак (чылда 102 шак)

№	Кичээлдин темазы	Шагы	Хуусаазы	
			Болур уези	Херек кырында болганы
1-4 класстарга ооренген чуулдеринге катаптаашкын. Чугаа кезектери.				
2	Сос каттыжышышкыны болгаш домак.	1		
3	Чугааныё болур байдалы.	1		
4	Чугааныё стильдери.	1		
Дыл дугайында ниити билиглер.				
5	Т=рээн дыл-чоннуё эртинези.	1		
	Дыл дугайында эртемниё кезектери.			
6	Дыл эртеми болгаш ооё адырлары.	1		
7	Тыва дыл эртеминиё кол кезектери, оларныё демдектери болгаш чугаага ажыглаары.	1		
8	Чугааныё янзылары.	1		
9	Чогаадыг. «Чайгы дыштанылганы канчаар эрттиргеним».	1		
10	Диктант. «Тооруктаанывыс».	1		
Фонетика болгаш орфоэпия.				
11	Фонетика дугайында билиг. /н-дылдыё эё бичии кезии. Чугаа органнары болгаш	1		

	чугаа уннериниё тургустунары.			
12	Артикуляция. /ннерниё утка ылгаар х\лээлгелери (шынарлары).	1		
13	Фонетиктиг транскрипция болгаш ооё чамдык демдектери.	1		
14	Ажык \ннерниё б=л\ктээшкини: кыска болгаш узун ажык \ннер.	1		
15	+к-биле адаар ажык \ннер.	1		
16	Кадык болгаш чымчак ажык \ннер.	1		
17	Ажык \ннерниё аяннажылгазы (сингармонизм).	1		
18	Эрин-биле адаар болгаш эрин_биле адавас ажык \ннер.	1		
19	Ажыку\ннернин характеристиказын бээриниё чуруму.	1		
20	Ажык эвес \ннерниё б=л\ктээшкини: к\шт\г болгаш кошкак ажык эвес \ннер.	1		
21	Аяар ажык эвес уннер.	1		
22	Быткыр болгаш д\лей ажык эвес \ннер.	1		
23	С=ске ажык эвес \ннерниё каттыжар чуруму болгаш д=мейлежири.	1		
24	Ийи ажык эвес \н аразынга д\лей ажык эвес \нн\ё ыткыр \н-биле солчуру.	1		
25	С=ст\ё фонетиктиг сайгарылгазы.	1		
26	Фонетикага катаптаашкын.	1		
27	Хыналда ажил.	1		
28	Слог болгаш ооё хевирлери (ажык, хаалчак). Тыва дылда ударение.	1		
29	Интонация. Орфоэпия дугайында билиг.Тыва дылда шын адалганыё д\r\мнери.	1		
30	Интонация. Орфоэпия дугайында билиг.Тыва дылда шын адалганыё д\r\мнери.	1		
31	Диктант.	1		
Графика болгаш орфография.				
32	Алфавит болгаш ооё уjur-дузазы.	1		

33	Тыва алфавиттиё т==г\з\, Латинчиткен тыва алфавит. Кириллицага \ндезилээн тыва алфавит.	1		
34	Ниитилел амыдыралынга бижиктиё ужур-дузазы.	1		
35	Орфография дугайында билиг. Орфографияныё д\р\мнери.	1		
36	Тыва дылдыё словарьлары.	1		
37	Ажык эвес \ннерниё \ж\ктерин дакпырлап бижири.	1		
38	Й \нн\г \ж\ктерлиг (я, е, е, ю) с=стерни шын бижири.	1		
39	С=с эгезинге т-д, п-б деп \ннерниё \ж\ктерин шын бижири.	1		
40	Кадыг (ь) болгаш чымчак (ь) демдектерни с=ске ажыглаары.	1		
41	Хыналда ажыл.	1		
Лексика болгаш фразеология.				
42	Лексикология- дыл эртемниё кезээ. С=с болгаш ооё лексиктиг утказы.	1		
43	Тыва дылдыё тайылбырдыг словары. Орус дылдыё тайылбырдыг словары.	1		
44	Тыва дылдыё лексиказыныё темалыг б=л\ктери.	1		
45	Чаёгыс болгаш х=й уткалыг с=стер.	1		
46	С=ст\ё дорт, доора болгаш к=ж\рген уткалары.	1		
47	Омонимнер дугайында.	1		
48	Синонимнер дугайында.	1		
49	Антонимнер дугайында.	1		
50	Табу болгаш эвфемизмнер .	1		
51	Тывылган угунуё аайы-биле тыва дылдыё лексиказы. Ниити т\рк лексика.	1		
52	Моол дыл дамчыштыр \легерлеттинген с=стер.	1		
53	Кыдат дылдан \легерлээшकिनер.	1		

54	Т=в\т дылдан \легерлээшкиннер.	1		
55	Орус дыл дамчыштыр \легерлеттинген с=стер.	1		
56	Ажыглалыныё аайы-биле тыва дылдыё лексиказы. Ниити ажыглалдыё с=стери.	1		
57	Кызыгаарлыг ажыглалдыё с=стери: диалектизмнер.	1		
58	Мергежил с=стери болгаш терминнер.	1		
59	Ховар ажыглалдыё с=стери: эргимирээн с=стер (историзмнер болгаш архаизмнер).	1		
60	Чаа с=стер (неологизмнер).	1		
61	Жаргонизмнер дугайында	1		
62	Хуу аттар (ономастика). Топонимнер дугайында.	1		
63	Антропонимнер дугайында.	1		
64	Этнонимнер дугайында.	1		
65	Зоонимнер дугайында.	1		
66	Космонимнер дугайында.	1		
67	С=ст\ё лексиктиг сайгарылгазы.	1		
68	Хыналда ажыл.	1		
Фразеология- дыл эртеминиё кезээ.				
69	Фразеологизмнер дугайында билиг. Фразеологизмнерниё кол демдектери болгаш утказы.	1		
70	Тыва фразеологтуг словарь.	1		
71	Фразеологизмнерни сайгарарыныё чуруму.	1		
72	Лексикага катаптаашкын.	1		
73	«Т=рээн дылым дугайында бодалым» деп темага чогаадыг-боданыышкын.	1		

Синтаксис. Пунктуация.				
74	Синтаксис-дыл дугайында эртемниё кезээ.	1		
75	Пунктуация дугайында. Бижик демдектери болгаш оларныё х\лээлгелери.	1		
76	С=с каттыжышкыныныё дугайында билиг.	1		
77	С=с каттыжышкынында =зек болгаш чагырткан с=с.	1		
78	С=с каттыжышкыныныё синтаксистиг сайгарылгазы.	1		
79	С=с каттыжышкынынга катаптаашкын.	1		
80	Домак. Б=д\н домак дугайында билиг.	1		
81	Чугаалаар сорулгазыныё аайы-биле домактарныё хевирлери. Медээ домаа.	1		
82	Айтырыг домаа.	1		
83	Кыйгырыг домаа.	1		
84	Алгы домаа.	1		
85	Домактыё грамматиктиг ооргазы (предикаттыг т=v\).	1		
86	Тургузуунуё аайы-биле домактарныё янзылары: ийи чугула кежиг\нн\г домактар.	1		
87	Чаёгыс чугула кежиг\нн\г домактар (чаёгыс составтыг).	1		
88	Нарынчылтынган домактар.	1		
89	Долу болгаш долу эвес домактар.	1		
90	Б=д\н домакта логиктиг ударение дугайында билиг.	1		
91	Б=д\н домактыё синтаксистиг сайгарылгазы.	1		
92	Б=д\н домакка катаптаашкын.	1		
93	Хыналда ажыл.	1		
94	Диктант.»	1		

Чугаа, чугаалажып харылзажыры болгаш чугаа культуразы.				
95	Диалог дугайында.	1		
96	Монолог дугайында.	1		
97	Тоожуушкун дугайында.	1		
98	Чурумал дугайында.	1		
99	Угаап боданышкын дугайында.	1		
100	Катаптаашкын. Фонетика. Орфоэпия.	1		
101	Лексика болгаш фразеология. Синтаксис. Пунктуация.	1		
102	Хыналда ажыл.	1		